

Якинда ўзбек тилида эшиттирадиган чет эл радиоларидан бирида самаркандлик бир олим халигача Улугбек расадхонаси бузилиб кетган сана аниқланмаган, деб куюниб гапирди. Демак, у «ЎзАС»нинг 1996 йил 5 апрел сонида «Улугбек расадхонасининг биз билмаган тарихи» сарлавҳаси остида эълон қилинган мақола мазмунидан бехабар экан. Ҳа, расадхона қачон бузилгани кўпдан олимларимиз учун жумбоқ бўлиб келди, лекин Мутрибий Самаркандийнинг «Нусхайи зебоий Жаҳонгир» тазкираси кўлёмасининг Англияда сақланувчи нусхаси микрофилми профессор Ашраф Аҳмедов томонидан юртимизга олиб келинган ва олим Исмоил Бекжонов томонидан ўрганилиб, Эронда форс тилида чоп этилган, шу манба асосида Улугбек расадхонаси сўнги тақдирига ҳам аниқлик киритилди. Бу ҳақда И.Бекжоновнинг биз эслатган илмий хабари эълон қилинди.

Куйида шу манбанинг Улугбек расадхонасига оид қисмининг тўла таржимаси ҳамда таржимоннинг изоҳи эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

Мутрибий «Нусхайи зебоий Жаҳонгир» тазкирасини Жаҳонгир бин Акбар бин Хумоюн бин Бобур подшоҳга бағишлагани учун унда теурийлар авлодлари ва улар томонидан қилинган хайрли ишлар, уларнинг адабиёт-маданият тарихида қолдирган ёдгорликлари ҳақидаги маълумотларни ақс эттиради. Масалан, Ёри Мир, Улугбек расадхонаси, Самарқанддаги Улугбек мадрасаси ва Муқаттаъ масжиди, Самарқанд шаҳрида Улугбек қурдирган Байни тоқайн — рўбару тоқ(дарвоза)лар(уларни Абдулмўъминхон 1598 йили буздириб ташлаган), Ёри Мир ёнидаги Бобур мирзо ҳовузи ёки Шохизинда меъморий мажмуасидаги теурийлар хилхонаси ёдгорликлари, Шодмулкхоним кўприги ҳамда Акбар подшо, унинг ёғли Жаҳонгир подшоҳнинг Ёри Мирни таъмирлаш борасидаги ташаббуслари ана шулар жумласидандир. Мутрибий хабарига қараганда, самарқандлик Хожи Дўст Муҳаммад Равғангар 977 хижрий (1570) йили Акбар подшоҳ ҳузурида бўлганида унга Улугбек расадхонаси ҳақида ҳам сўзлаб берган. «Абдуллонома» муаллифининг ёзишича, Амир Қулбобо Қўқалтош Абдуллохон буйруғига биноан 986 йил рамазон (1578 йил ноябр) ойидан мазкур қитобнинг Биринчи мақоласи тугалланаётган 995(1586-1587) йилгача Самарқандда «буюқ амир (Теуур) ва унинг авлодларидан қолган ҳамда бузилиш ва вайроналикка юз қўйган иморатларни тузатишга тиришқоқлик қўрсатмоқда» экан¹. Хофиз Таниш Бухорий бу пайтда Улугбек расадхонасининг бузилгани ҳақида бирон сўз айтмайди, ақсинча, бундай иморатлар таъмирланаётганини таъқидлайди. Демак, бу даврларда ҳали расадхона сақлиниб турган экан. Бизни қизиқтирган мавзу — расадхонанинг қачон бутунлай бузиб ташлангани хабарини эса, «Нусхайи зебоий Жаҳонгир»даги ушбу парча маълумотлари ҳикоя қилади: «Шухратий Миёнқолий. Мулло Боқий Ёримирий² нисбаси билан танилган. Беқайдлик ҳислатидан ҳоли эмас эди. Шунинг учун ҳам ўзига Шухратий деб таҳаллус қўйган эди. Ҳамиша лаванд (бузуқи) ва ҳабиса(ярамас ҳулқли)лар билан ўтириб-турарди. Самарқанднинг хожа Ҳолдор деган машҳур бир ўспиринига қўнғил берганди. Баҳор қўнларининг бирида шу дўсти билан маст қолда Самарқанднинг Байни тоқайни ёнидан ўтиб бораётганида қўрдим. Қарасам, дўсти итининг бўйинбоғини ўз бўйнига боғлаб олибди, орқасидан эса хожа Ҳолдор уни шикорчи итдай олдиға солиб, гўё овға қетаётгандек бораёттир. Шухратий маст қолатида ушбу байтни айтмоқда эди. Назм:

Сағи ту аз ҳама дар олами вафо бехтар,

Агар саги ту набошим саг зи мо бехтар.

(Мазмуни: Вафо оламида итингдир барчадин авлорок, Итинг бўлмасак агар, ит бўлсин биздан аълорок.)

Шухратий ўта довюрак ва кўркмас одам эди. Бир окшомги ўтиришда хожа Холдор унга: — Шухратий, шахид Султон Улугбек мирзо расадхонаси ичида жуда кўркинчли бир жой бор, деб эшитаман. Баъзи довюрак одамлар ўша ергача кириб, белги қўйиб чикканмиш. Сен ҳам мана шу пичогимни белги сифатида қўйиб чика оласанми? — дебди.

Шухратий бу сўзни қабул қилиб, дўстининг пичогини олиб, ярим тунда шаҳар қалъаси деворидан ошиб тушибди ва расадхона ичига кириб, белги қўйиб чиқибди. Бу манзил ичида Шухратийнинг жинларни кўргани воқеасини бир бошдан сўзлаб ўтирсак, анча вақтимизни олади. Лекин шунда жин таъсиридан унинг бир кўзи айбли бўлиб қолган эди.

Факат угина эмас, балки жуда кўп кишилар бундай довюракликка тиришиб, жонларини зоеъ қилдилар. Шулардан бири Фарход хабиса бўлиб, у ҳам бир ўтиришда ракиби билан шарт бойлашиб, қўлида қозик, расадхонанинг шипига фалак табакалари, иклимлар сурати қизилган хонасига кирибди ва қозикни деворга қоқиб, билмасдан, тўнанинг этагини ҳам қозикка қўшиб деворга маҳкамлабди. Табиийки, ўрнидан тураётганда қимдир этагидан ушлаб тортаётгандек бўлган, у эса зим-зиё қоронгулик ва ярим тунда, қундузи одамлардан эшитиб юрган жинлар бўлса керак, деб ўйлаган чоғи, шу заҳотиёқ ўтақаси ёрилиб, жойидаёқ жон берган.

Бунга ўхшаш воқеалар кўп бўлган. Шунинг учун ҳам Хожибий Отолик Дўрмон ул ўхшаши йўқ латиф иморатни бузиб ташлаб, гишт ва бошқа қурилиш анжомларини Шодмулк Око кўпригини таъмирлашга ишлаттирди. Бу (Шодмулк) Око Амир Хожи Сайфиддиннинг заифаларидан бири бўлган. Соҳибқирон (Амир Темур) ҳаёти айёмида Мироншоҳ мирзонинг ўғли Султон Халил унга ошиқ бўлиб қолиб, ҳар хил йўлларни ишга солиб, хотинни қўлга қиритибди ва ўз ҳарамига қўштирибди. Соҳибқирон бу воқеадан ҳабаб тоғач, ул аёлни ўлдирмакка буюрибдилар. Соҳибқироннинг жалила завжаси Маҳдиулё Сароймулкхоним, «Бу аёл Султон Халилдан ҳомила, юки енгиллашгач ўлдиришга амр этсалар, ихтиёрлари», дея арзларига етказибди. Соҳибқирон қўнибдилар. Кўп ўтмай эса, Самарқанд салтанати Султон Халилга муқаррар бўлибди ва бу аёл мулкка соҳиби ихтиёр қилиб, тўрт йил давомида бу ўлка унинг ҳукми остида бўлибди, мазкур кўприкни ўша вақтда Қўҳак суви (дарёси) устига қурдирган экан. Кўприк кўп йиллар мобайнида одамларга хизмат қилган. Аммо Султон Саъидхон салтанати³ замонида ўтиш жойи бўлган тоқининг ўртасидан анча жойи ўпирилиб тушгани ва ҳар икки томонидан бир қарич микдорда қасланиб қолгани сабабли ҳатто пиёдалар ҳам у ердан минг бир кўркув билан ўтардилар.

Аммо таажжубга лойиқ бир воқеа содир бўлган эди: Султон Саъидхоннинг тўпчибоҳиси ва биз номини юқорида тилга олган Мир Тулак⁴ ўша ўтар тор жойдан отда ўтган ва бир тўн билан муқофотланган эди.

Хожибий Отолик Дўрмон (мазкур расадхона гишталаридан) бу бузилган тоқ ёнига яна бир тоқ қурдирди. Лекин бироз вақтлардан сўнг сув тошқини рўй бериб, уни тағ-туғи билан қўприб ташлади. Шодмулк Око тоқи эса бугунги бир минг ўттиз олтинчи (1036/1627-1628) йилгача ўз охириги ҳолича қасланиб турибди.

Мулло Шухратий охирида тавба қилиб, аҳли аёллик бўлиб ва Миёнқолда дехқончилик ишлари билан шугулланиб юрарди. Тўққиз юз етмиш иккинчи (972/1565) йили тарқалган

ва кўпчиликнинг ёстигини куритган вабо киргинида хотини иккаласи бир кунда ўлиб кетдилар5 ...»

Хожибий Отолик Дўрмон ким ўзи? «Абдуллонома» муаллифи унинг Дўстой Хожи бин Жонвафобий Дўрмоннинг ўгли экани, Абдуллохоннинг Самарканд, Тошкентни Кўчинчихон ва Севинчхожагон авлодларидан тортиб олиш ва бошқа канча урушларда жонбозлик кўрсатганини ёзади. «Мусаххир ил-билод» ва бошқа тарихга оид асарлардан биламизки, амир Жонвафобий Дўрмон Шайбонийхоннинг якин кишиларидан бўлиб, Шайбонийхон уни 1500 йили Самарканд, 1507 йил май ойида Хирот доругаси килиб тайинлайди. Жонвафобий Дўрмон 1510 йил декабрида Марв камали жангида Шайбонийхон билан бирга сафавийлар томонидан ўлдирилади. Хасанхожа Нисорий маълумотида караганда, унинг ўгли, яъни Хожибий Отоликнинг отаси Шужоиддин Дўстмухаммад Дўрмон ҳам шайбоний хон ва султонлари олдида катта эътиборга эга бўлган, икки марта хажга борган, аммо мансабга унчалик хуши бўлмаган, шеърлар ёзган. Иккинчи марта 973 хижрий (1565) йил хажга кетганида «Музаққир ахбоб»ни ёзаётган Нисорий унинг эсон-омон кайтиб келишини тилайди. Мутрибий «Тазкират уш-шуаро»да Хожибий Отолик Дўрмонга махсус тўхталиб, шундай ёзади(мазмун): «Хожибий Отолик Дўрмон ўз шеърларида «Хожи» тахаллусини қўллайди, аммо асл номи Малик Мухаммадбий, болалигида отаси билан хажга бориб келгани сабабли «Хожибий» лакаби билан танилган. Шоирлар ва фозилларга, умуман, барча халойикка кўп яхшиликлар кўрсатарди. Кўп йиллар жаннатмонанд Самарканд мулки ҳукуматида мансуб турди. Шахид Абдулмўъмин замонида Хирот ҳукуматини бошқарди. Ўша ерда кизилбошлар билан бўлган жангда шахидлик шарбатини татиди. Камина баъзида Самаркандда ҳузурларига бориб турар, манави сингари мувашшах газал ва касидаларни ўтқариб, қўлларидан от, чакмон, пул ва салла каби инъомлар олардим».

«Тазкират уш-шуаро»да Хожибий Отоликнинг беш байтлик иккита газали хавола этилган.

«Нусхайи зебоий Жаҳонгир»нинг бошида Мутрибий Хожибий Отолик хақида қуйидагиларни ҳам ёзиб ўтган:

«Самарканд аҳолиси... хайит ва Наврўз байрамлари... шу майдон (Гўри Мир ёнида) йигилар эканлар ва бу одат... Ибодулло султон салтанатиб давригача расм бўлди, Хожибий Отоликнинг Самаркандда ҳокимлиги замонида эса унинг ҳукмига биноан... бу ерда йигилиш тўхтатиб қўйилди. Сабаби шунда эдики, бу ерга келган оломон одоб деган нарсани унутиб, бўшаниш учун ушбу нурга тўла дахма устига чиқишни одат қилиб олган, бу ёмон қилиқ мазкур амирни газаблантириб, шундай буйруқ чиқарганлар».

«Абдуллонома» маълумотида караганда, Хожибий Отолик Дўрмон Абдуллохоннинг 1572 йил ёзи ва 1578 йил кузидаги Самаркандга, 1579 йил баҳоридаги Тошкентга юришида катнашади, у бу урушга Балхдан чақирилиб, Тошкент камалида Балх ва унинг атрофларидан келган Абдуллохонга карашли лашкарга қўмондонлик қилади. Ўша 1579 йил мартида Абдуллохон Тошкент ҳокимлигига акаси Дўстум (Абдулқуддус) султонни ўтказганда, шу вилоятнинг молиявий ва ҳарбий ишларини бошқариш учун Хожибийни Дўстум султонга отолик қилиб тайинлайди. Аммо шундан икки ой сўнг — то 1580 йил бошигача Тошкент яна Бобоҳон бин Наврўз Аҳмадхон қўлига ўтади. Бу ерга ўша йили тагин Дўстум султон кайтиб келганида эса, Хожибий Отоликнинг ҳам Тошкентга келган-келмагани бизга қоронги. «Мусаххир ил-билод» асарида Самарканд ҳокими Ибодулло султон ўлими рўй берган 1585 йил сентябрида Хожибий Отоликнинг Самарканд ҳукуматида девонбеги вазифасини бажараётгани айтилади. Хожибий

Отоликнинг Самаркандда шу вилоят ҳокимлигига тайинланиши, афтидан, 1585 йил охирида рўй берган.

«Нусхайи зебони Жаҳонгир» маълумотларига мурожаат қилиб, амир Хожибий Отолик ҳаёти сўнгига яна бир бор назар ташлаймиз:

«Дўст Вафобий Отолик Дўрмоннинг чиройли зикри. Амир ул-умаро Хожибий Отоликнинг етук ўғли. Отасининг улугворлиги Абдуллаҳон замони(1561 — 1598 йиллар — И.Б.)да қуёшдек равшан эди. Йигирма беш йил Самарканд ҳокимлиги мансабига мансуб туриб⁷, адолат билан иш юргизди. Фозилларга тарбиятлар кўргазгувчи ва заифларни ҳимоят қилгувчи бўлиб Самарканд унинг ҳукумати айёмида Мовароуннаҳр шаҳарларининг раҳбини келтирадиган жойга айланганди. Абдулмўъминхон замонида(1598 йил — И.Б.) Балх вилояти ҳокимлиги мансабига ҳам мансуб турди. Сўнг шу хон замонида Дор ус-салтана Хирот ҳукуматини бошқариш даражасигача кўтарилди. Абдулмўъминхон ўлдирилгач (1598 йил август ойи боши — И.Б.), Шох Аббоснинг шу шаҳарни истило қилиш пайтидаги жангда ўша вилоятда Динмуҳаммадхон бин Жонихон(аштархоний) билан бирга шахид бўлган⁸ ... Ўғли ушбу 1035 (1627 — И.Б.) йили... Бадахшон вилоятининг Кундуз туманида ҳукумат мансабида ўтирибди».

Демак, Хожибий Отолик Улугбек расадхонасини 1588 — 1598 йиллар орасида, аниқроғи, 1590 — 1592 йиллари буздирган.

Самарканд шаҳри ободончилиги учун шунча ишлар қилган ва шоиру олимларга ҳомий бўлган, ўзи ҳам гўзал газаллар ёзиб, номи ва отаси номи тазкираларга тушган амир Хожибий Отолик омиё одамларнинг ноғўя қилиқларига жаҳл қилмасдан расадхонани буздирмай саклаши мумкинмиди?

Тўғри, Хасанхонжа Нисорий ёзганидек, Улугбек мирзо ва унинг устозу шогирдлари вафотидан сўнг «ҳеч ким расад боғламоққа муваффақ бўлмаган» ва Мутрибий гувоҳлик беришича, ҳақиқатан ҳам расадхона ҳароба бир жойга айланиб қолиб, ундан фойдалана олмаганлар. Бундай қараганда, Хожибий Отолик масаланинг айнан шу томонларини ўйлаб иш кўргандек. Яна савол тугилади: ахир, барибир, ўша 1588 — 1592 йилларгача, яъни 150 йил мобайнида расадхона бузилмай турган-ку! Бу давр оралигида Самаркандда темурийлардан ташқари ҳар хил — гоҳ оқил, гоҳ инжиқтабиат шайбонийлар ҳам ҳокимлик қилган-ку? Аммо улар ҳам расадхонани буздирмаганлар. Бу ҳақда бош хон Абдуллаҳоннинг ҳам буйруғи бўлмаганини юқорида кўрдик, бор бўлса, Хофиз Таниш Бухорий ва Мутрибий бирор баҳона билан ёзган бўлардилар. Демак, Хожибий Отоликнинг бу ишини ҳеч ҳам оқлаб бўлмайди. Ахир, кўприк таъмири шу гиштларга қараб қолганмиди? Нима, Улугбек мирзонинг аччиқ қисматиға ўхшаб, бу ҳам бир тақдирнинг илм-фан, маданият аҳлига берган оғир зарбаси ва қаттиқ синовими? Ўқи Беруний бобомиз минг йил олдин бутун бир рисола бағишлаган Бомиён тоғидаги Будда ҳайкалининг жохиллар томонидан яқсон этилиши қаби башариятни оғохлантиришими? Билмадим, аммо, ҳар ҳолда, расадхона сакланиб қолганда, ушбу мустақил замонимизда бизга яна бир бор ифтихор ва илҳом туйғусини бағишлаши шубҳасиз эди.

1. Хофиз Таниш ал-Бухорий. «Абдуллонома». Тошкент, «Шарк», 1999, 316-бет. (Бу асарнинг биринчи таҳрири 1584 йил баҳорида илғари ёзилган қоралама асосида бошланиб, 1583 йил воқеаларини ўз ичига олган шаклда ўша йил охирида тугалланган, иккинчи таҳрири 1586-87 йил, учинчи, яъни охиригиси 1589 йили тугалланган.)

2. Гўри Мир (Гўри амир) макбараси хизматчи-ходимлари ёки шу маҳаллада яшовчиларга бериладиган нисба.
3. Бу шайбонийнинг бобоси Кўчинчихоннинг онаси Робия Султонбегим Улугбек мирзонинг кизи бўлган. Султон Саъид султон 1551, 1557 — 1572 йиллари Самаркандда хонлик қилган.
4. Мир Тулакнинг 1568 йили ўзи тўпга солган ўқдан ҳалок бўлиши воқеаси тазкиранинг «Акбар подшоҳ» бобида қелган. Бу санада ҳам расадхона бус-бутун сакланиб турганига Мутрибийнинг ўзи гувоҳлик беради.
5. Мутрибий бу ерда санани янглиш кўрсатмокда, чунки у «Нусхайи зебодии Жаҳонгир»нинг мавлоно Кўдакий Ромитанийга бағишланган қисмида Шухратийни 1013 (1604) йили самаркандда кўрганини ёзади, «Тазкират уш-шуаро» маълумотларидан эса, айнан шу учрашувнинг 1604 йилдан бир неча йил олдин рўй бергани англашилади. Колаверса, 1565 йили Мутрибий 9 яшар бола бўлган, Шухратийни мазкур дўсти билан кўргани воқеаси эса ундан ҳам олдинроқ рўй бергани ҳамда у Шухратий билан боғлиқ ҳодисаларни катта ёшдаги одам нигоҳи билан ҳикоя қилади.
6. Ибодулло султон Самаркандда 1578 йил ноябридан то ўзининг яқин амирларидан бири томонидан ўлдирилган 1585 йил август — сентябригача ҳокимлик қилган.
7. Хожибий Отоликнинг Самаркандда 25 йил ҳокимлик қилгани ҳақиқатга сира тўғри қелмайди, балки Мутрибий унинг Балх, Тошкент ва Хирот ҳукуматидаги фаолиятларини ҳам назарда тутаятгандир.
8. Абдулмўъминхон ўлдирилгач, унга қариндош, аммо аштархонийлар хонадонига мансуб султон Динмуҳаммад 1598 йил август-сентябрида ўзи турган Зобулистондан Хирот сари отланади, яқиндагина Хирот ҳокимлигига тайинланган Хожибий Отолик Дўрмон унга дарвозани очиб беради, Динмуҳаммад Хиротда хонлик эълон қилиб, унга бобоси Ўрмуҳаммадхонни ўтказади (Бухорода бош хонлик тахтига охириги шайбоний Пирмуҳаммадхон ўтирган эди). 1599 йил июнида Шох Аббос Хиротни олиш учун юриш бошлаб, ўша йилнинг 28 июлида Хиротдан тўрт фарсах узоқликда жойлашган Пули солор мавзеига қелиб тушади ва 29 июл куни Динмуҳаммадхон қўшини билан жангга қиришади, шу урушда Динмуҳаммадхоннинг ўзи ва 4000 киши халок бўлади, улар орасида Хожибий Отолик Дўрмон ҳам бор эди.

Исмоил Бекжон